

एग्री आर्टिकल्स

(कृषि लेखों के लिए ई-पत्रिका)

वर्ष: 05, अंक: 05 (सितम्बर-अक्टूबर, 2025)

www.agriarticles.com पर ऑनलाइन उपलब्ध

© एग्री आर्टिकल्स, आई. एस. एन.: 2582-9882

फसलों की बीमारियों पर जलवायु परिवर्तन का प्रभाव

*डॉ. सुनील कुमार मंडल

सहायक प्राध्यापक, क्षेत्रीय अनुसंधान केन्द्र, झंजारपुर, डॉ. राजेन्द्र प्रसाद केन्द्रीय कृषि विश्वविद्यालय,

पूरा, समस्तीपुर, बिहार, भारत

*संवादी लेखक का ईमेल पता: skmandal6464@gmail.com

जलवायु परिवर्तन से फसलों की बीमारियों पर किस तरह से असर पड़ने की संभावना है, इस विषय पर उल्लेखनीय प्रभावित करता है। इस प्रकार अनुमानित वायुमंडलीय और जलवायु परिवर्तन फसलों और रोगजनकों के बीच परस्पर क्रिया को कई तरीकों से प्रभावित करेगा। यह समय, वरीयता और नियंत्रण के रासायनिक, भौतिक और जैविक उपायों की प्रभावकारिता और एकीकृत रोग प्रबंधन की रणनीतियों के भीतर उनके उपयोग के संबंध में रोग प्रबंधन को भी प्रभावित करेगा। रोग प्रबंधन में भविष्य की आवश्यकताओं की भविष्यवाणी कृषि उद्योगों, विस्तार सेवाओं और व्यवहारिक किसानों के लिए बहुत रुचिकर हैं। रोग नियंत्रण पर संभावित जलवायु परिवर्तन प्रभावों का व्यापक विश्लेषण मुश्किल है, क्योंकि वर्तमान ज्ञान सीमित व खंडित है और पौधों की बीमारी प्रबन्धन के लिए भविष्य के जोखिमों की जटिलता के कारण, खासकर अगर किसी क्षेत्र में नई फसलें प्रस्तुत की जाती हैं। जलवायु परिवर्तन के तहत पौधों की बीमारी के विकास का मॉडल में अनिश्चित प्रबन्धन रणनीतियों की विविधता की मांग करती है और अधिक सहभागी दृष्टिकोण से लेकर अंतः विषय विज्ञान तक है जो कृषि विशेषज्ञों और वैज्ञानिकों की भागीदारी के महत्व को दर्शाती है। इन सभी प्रयासों और एकीकरणों से परिवर्तित जलवायु परिस्थितियों के अनुकूल होने के लिए उपयुक्त उपकरणों के रूप में नवीन प्रौद्योगिकीयों का उपयोग करते हुए प्रभावी फसल संरक्षण रणनीतियाँ तैयार की जा सकती हैं।

परिचय

जलवायु परिवर्तन दुनिया भर के कृषि समुदाय के लिए एक बड़ी चिंता का विषय है। कृषि प्रक्रिया में तीन मुख्य भाग होते हैं— रोगजनक, मेजवान और पर्यावरणीय परिस्थितियाँ, जहाँ उनके बीच का संबंध संक्रमण की अनुपस्थिति से संक्रमण की घटना के लिए मुख्य कुंजी है, जहाँ जलवायु परिवर्तन का इन सभी कारकों पर बहुत प्रभाव पड़ता है। जलवायु मापदंडों में परिवर्तन फसल उत्पादन और बीमारियों के प्रति संवेदनशीलता के साथ—साथ रोगों की दीर्घायु को भी बहुत प्रभावित करते हैं। जलवायु परिवर्तन फसल के कीटों और रोग संवेदनशीलता को प्रभावित करता है जो बदले में फसल के स्वास्थ्य को प्रभावित करता है और ये परिवर्तन इन परिवर्तनों के प्रभावों से निपटने और उत्पादकता में गिरावट को रोकने के लिए खेती के तरीकों में विचलन का कारण बनते हैं।

कृषि एक आर्थिक गतिविधि है जो मानव जीवन को बनाए रखने के लिए आवश्यक भोजन और फाइबर (रेशा) का उत्पादन करने के लिए जलवायु और मौसम पर अत्यधिक निर्भर है। हॉलांकि, कृषि एक ऐसी गतिविधि है जो जलवायु परिवर्तन के प्रति अत्यधिक संवेदनशील है।

कृषि पर जलवायु परिवर्तन का प्रभाव अनिश्चितता के विभिन्न रूपों द्वारा चिह्नित है। सबसे पहले जलवायु परिवर्तन की दर और परिणाम के बारे में अनिश्चितताएँ हैं। दुसरे, कृषि आधारित आउटपुट की प्रतिक्रिया के बारे में अनिश्चितताएँ हैं, उदाहरण के लिए कार्बन डाइऑक्साइड निषेचन के साथ। तीसरे इस बारे में अनिश्चितताएँ हैं कि समाज इन अपेक्षित प्रभावों पर कैसे प्रतिक्रिया करता है। यहाँ तक कि प्रतिक्रिया करने की योग्यता भी रखता है। जलवायु परिवर्तन अनुसंधान के कुछ पहलू इन अनिश्चितताओं द्वारा सीमित हैं। इनमें से अधिकांश अनिश्चितताओं को मापा नहीं जा सकता है, जिससे भविष्य के जलवायु परिवर्तन की हमारी समझ में एक निश्चित स्तर की अज्ञानता पैदा होती है।

यह अत्यधिक संभव है कि जलवायु परिवर्तन वैशिक, क्षेत्रीय और स्थानीय स्तर पर खाद्य सुरक्षा को प्रभावित करेगा। जलवायु परिवर्तन खाद्य उपलब्धता को वाधित अथवा कम कर सकता है और साथ ही खाद्य गुणवत्ता को भी प्रभावित कर सकता है। उदाहरण के लिए, तापमान में वृद्धि, अधिक मौसम की घटनाओं में परिवर्तन, वर्षा के स्पर्शरूप (पैटर्न) में परिवर्तन और पानी की उपलब्धता में कमी सभी कृषि उत्पादकता में कमी का कारण बन सकते हैं। अधिक विषम मौसम की स्थिति का प्रचलन खाद्य वितरण को भी वाधित कर सकता है और अधिक घटनाओं के बाद कम आपूर्ति के कारण खाद्य कीमतों में वृद्धि का कारण बन कसता है, जो भविष्य में और अधिक बार होने की उम्मीद है। इसके अलावा, बढ़ता तापमान फसल उत्पादन का खराब होने और संदूषण में योगदान दे सकता है।

જલવાયુ પરિવર્તન કે સંબંધ મેં ચાર અલગ—અલગ ભવિષ્ય પરિદૃશ્ય હૈ જિનમેં ક, ખ, અ ઔર બ શામિલ હૈ | (ક) પરિદૃશ્ય વૈશિક આર્થિક વિકાસ મેં વૃદ્ધિ પર કેન્દ્રીત હૈ, (ખ) પરિદૃશ્ય (ક) મેં વૈશિક કે બજાય તેજી સે ક્ષેત્રીય આર્થિક વિકાસ પર કેન્દ્રીત હૈ | (અ) કૃષિ કે સંબંધ મેં તેજી સે વૈશિક પર્યાવરણીય વિકાસ પર કેન્દ્રીત હૈ ઔર (બ) ક્ષેત્રીય ઔર સ્થાનીય સ્તરોં પર તેજી સે પર્યાવરણીય સ્થિરતા પર કેન્દ્રીત હૈ |

ફસલોની બીમારિયોની પર જલવાયુ પરિવર્તન કા પ્રભાવ

જલવાયુ પરિવર્તન કે વિનાશકારી પ્રમાણોની એક પ્રમુખ ઉદાહરણ સમુદ્ર તલ કે બઢને કે કારણ હોને વાલી બાઢ હૈ જો નિર્જલ સ્તર કી ભૂમિ કે ગાયબ હોને ઔર પ્રમુખ ફસલ નુકસાન કા કારણ બન સકતી હૈ | એક અન્ય ઉદાહરણ સુખા હૈ, જહાઁ મિટ્ટી મેં પાની કે સ્તર કી કમી કે કારણ પૌથે અપને જૈવિક કાર્યોની કો ખો દેતે હૈ ઔર યાંત્રીય તક કી બીમારિયોની પ્રતિ અધિક સંવેદનશીલ હો જાતે હૈ | જલવાયુ પરિસ્થિતિયોની રોગ ત્રિકોણ મેં યોગદાન કરતી હૈ, જિસસે એક સંવેદનશીલ મેજવાન પૌથે એક રોગકારક ઔર સંક્રમણ હોને કે લિએ ઉપયુક્ત પર્યાવરણીય પરિસ્થિતિયોની શામિલ હોતી હૈ ઔર જલવાયુ પરિવર્તન પર્યાવરણીય પરિસ્થિતિયોની પ્રમાણે જૈવિક કરતા હૈ, ચાહે વહ મેજવાન પૌથે યા રોગજનક કે પક્ષ મેં હો | ઇન પરિસ્થિતિયોની પર ઉદાહરણોની મેં ઓસ, વર્ષા, સાપેક્ષ આદ્રતા, તાપમાન, હવા મિટ્ટી કી નમી ઔર સૂરજ કી રોશની કી તીવ્રતા શામિલ હોય |

કિસી ભી પ્રકાર કે ફસલ કે લિએ ઉચ્ચ તાપમાન કે દ્વારા ડાલા ગયા પ્રભાવ ફસલ કે ઇષ્ટતમ વિકાસ ઔર પ્રજનન તાપમાન પર અત્યધિક નિર્ભર કરતા હૈ | કુછ ક્ષેત્રોની મેં, બઢા હુંઠા તાપમાન ઉન ફસલોની પ્રકારાની કે લિએ ફાયદેમંદ સાંબંધિત હો સકતા હૈ જો આમતૌરે પર વહાં ઉગતી હૈ યા કિસાનોની કો ગર્મ ક્ષેત્રોની મેં ઉગને વાલી ફસલોની કો લગાને કી અનુમતિ દેતી હૈ | હોલાકિ, હમેશા ઐસા નહીં હોતા હૈ, યદિ ઉચ્ચ તાપમાન કિસી ફસલ કે ઇષ્ટતમ તાપમાન સે અધિક હો જાતા હૈ તો પૈદાવર કમ હો જાએગી યા ઇસસે ભી બદતર રોગજનકોની કો ઉપસ્થિતિ ઔર સંક્રમણ હો સકતી હૈ | કાર્બન ડાઇઑક્સાઇડ કે ઉચ્ચ સ્તર ફસલ કી ઉપજ પ્રભાવિત હો સકતી હૈ | કુછ પ્રયોગશાલા પ્રયોગોની સે પતા ચલા હૈ કે કાર્બન ડાઇઑક્સાઇડ કે ઉચ્ચ સ્તર કે વિકાસ કે સકારાત્મક રૂપ સે પ્રભાવિત કર સકતે હૈ | હોલાકિ, કુછ ક્ષેત્રોની મેં જૈસે કી અલગ—અલગ તાપમાન, પાની, ઓજોન ઔર કમ પોષક તત્ત્વ સ્તર ઉપજ મેં ઇન સંભાવિત વૃદ્ધિ કો અવરૂદ્ધ કર સકતે હૈ | ઉદાહરણ કે લિએ યદિ તાપમાન કિસી ફસલ કી ઉચ્ચતમ તાપમાન આવશ્યકતા સે અધિક હૈ, યદિ પાની ઔર પોષક તત્ત્વોની કમી હૈ, તો ઉપજ મેં વૃદ્ધિ કમ હો સકતી હૈ | કાર્બન ડાઇઑક્સાઇડ કે બઢે હુએ સ્તર સોયાબીન ઔર અલ્ફા—અલ્ફા પૌથોની મેં કમ નાઇટ્રોજન ઔર પ્રોટીન સામગ્રી સે જુડે હૈ, જિસકે પરિણામસ્પરૂપ ગુણવત્તા મેં કાફી કમી આતી હૈ | ચારા (પશુ ભોજન) ઔર અનાજ કી ગુણવત્તા મેં કમી સે ચારાગાહ ઔર ચારાગાહ કી ક્ષમતા કમ હો સકતી હૈ, જિસસે પશુધન કો ચરને મેં મદદ મિલ સકતી હૈ | હાલાંકિ, કાર્બન ડાઇઑક્સાઇડ કે બઢના પૌથોની વૃદ્ધિ કો બઢાવા દે સકતા હૈ, લેકિન યહ અધિકાંશ ખાદ્ય ફસલોની પોષણ મૂલ્ય કો ભી કમ કરતા હૈ |

વાયુમંડલીય કાર્બન ડાઇઑક્સાઇડ કે બઢતા સ્તર વિભિન્ન પ્રકાર કે પૌથોની પ્રજાતિયોની મેં પ્રોટીન ઔર આવશ્યક ખનિઝોની મીઠા કો કમ કરકે ઉનકી સાન્દ્રાત્મક કો સીધે પ્રભાવિત કરતા હૈ, જિસમેં ધાન, સોયાબીન ઔર ગેહું શામિલ હૈ | ઇસલિએ, ફસલોની પોષણ મૂલ્ય પર કાર્બન ડાઇઑક્સાઇડ બઢને કે પ્રભાવ માનવ સ્વાસ્થ્ય કે લિએ એક સંભાવિત ઔર અપ્રત્યક્ષ ખતરા માના જાતા હૈ | ઇસકે અતિરિક્ત, રોગ પ્રતિરોધક વિકાસ કે કારણ માનવ સ્વાસ્થ્ય કે ફફૂદનાશકોની કે ઉપયોગ કે સાથ—સાથ મનુષ્યોની મેં ઉનકી અવશિષ્ટ વિષાક્તા સે ભી ખતરા હૈ | અત્યધિક તાપમાન ઔર વર્ષા કુછ ફસલોની વૃદ્ધિ કો કમ કર સકતી હૈ | જૈસા કે પહલે ઉલ્લેખ કિયા ગયા હૈ, સુખે ઔર વાડ જૈસી વિષમ ઘટનાએ ઉપજ કો કમ કર સકતી હૈ ઔર ફસલોની કો નુકસાન પહુંચા સકતી હૈ | ઉદાહરણ કે લિએ શામ કે તાપમાન મેં વૃદ્ધિ ને પૂરે યૂએસ કાર્ન વેલ્ટ મેં મકર્ઝી કે ઉપજ કો પ્રભાવિત કિયા | ઇસકે અતિરિક્ત, ગર્મ સર્દિયોની કે કારણ સમય સે પહલે કલિયાં નહીં આને સે વર્ષ 2010 ઔર 2012 મેં મિશિગન મેં ચેરી કી 220 મિલિયન ડૉલર કે બરાબર કી ક્ષતિ હુઈ થી | ઇસકે અતિરિક્ત ગર્મિયોની મેં તાપમાન બઢને વાલે ક્ષેત્રોની મેં સૂખા એક બડી સમસ્યા બન ગયા હૈ, કયોંકિ ઇસસે મિટ્ટી મેં સુખાપણ હોતા હૈ | ભલે હી કુછ ક્ષેત્રોની મેં સિંચાઈ સંભવ હો, લેકિન અન્ય સ્થાનોની પર પાની કી આપૂર્તી કમ હો સકતી હૈ, જિસસે સિંચાઈ કે લિએ પાની કી કમ ઉપલબ્ધતા હો સકતી હૈ, જબ અધિક આવશ્યકતા હોતી હૈ | કર્ઝી ખરપતવાર, કીટ ઔર કવક ગર્મ તાપમાન, નમ જલવાયુ ઔર બઢે હુએ કાર્બન ડાઇઑક્સાઇડ કે સ્તરોની મેં પનપતે હૈ | ખરપતવાર પોષણ સંસાધનોની પર ફસલોની સાથ પ્રતિસ્પર્ધા કરતે હૈ | જલવાયુ પરિવર્તન કે સાથ ખરપતવારોની, રોગોની ઔર કીટોની કી સીમા ઔર વિતરણ મેં વૃદ્ધિ હોને કી સંભાવના હૈ |

જલવાયુ પરિવર્તન કે માપદંડોની પ્રેરણોની મેં મેજવાન પૌથોની ઔર રોગજનક દોનોની પર પ્રભાવ પડે સકતા હૈ, ઉદાહરણ કે લિએ તાપમાન કી કુછ ડિગ્રી રોગજનક કે વિકાસ કો બઢાવા દેતી હૈ, ઔર કુછ તાપમાન મેજવાન પૌથોની રોગજનક સંક્રમણોની પ્રતિ અધિક પ્રતિરોધક ક્ષમતા પ્રદાન કર સકતે હૈ | ઇન ઘટનાઓની કો ઉજાગર કરને વાલે એક ઉદાહરણ મેં ગેહું ઔર જર્ડી શામિલ હૈ, જો બઢતે તાપમાન કે સાથ ઘાતક બીમારિયોની પ્રતિ અધિક સંવેદનશીલ હો જાતે હૈ, જબકી કુછ ચારા કી પ્રજાતિયોની અધિક પ્રતિરોધી હો જાતી હૈ | ઇસકે અતિરિક્ત કાર્બન ડાઇઑક્સાઇડ પરિવર્તનોની રૂપ મેં સીમિત તાપમાન મેં પરિવર્તન કુછ રોગોની પ્રતિ મૌસુમ કી ગતિશીલતા સે ગુજરને કા કારણ બન સકતા હૈ, જો પૌથોની પ્રતિરોધક કો દૂર કરને કે લિએ બીમારિયોની કી ક્ષમતા કો બઢાતા હૈ |

કવકનાશકોની કી ગતિવિધિ ભી એક પ્રમુખ નિર્ધારક કારક હૈ, જલવાયુ પરિવર્તન કે કવકનાશકોની દક્ષતા કો અત્યધિક પ્રભાવિત કર સકતા હૈ | અત્યધિક ઔર બાર—બાર હોને વાલી વર્ષા કી સમ્પર્ક કવકનાશકોની દક્ષતા કો પ્રભાવિત કરતા હૈ, કયોંકિ વર્ષા કે દૌરાન મેજવાન પૌથોની સતત સમ્પર્ક કવકનાશકોની કો હટાને ઔર ઉન્હેં અપ્રભાવી બનાને કી ક્ષમતા હોતી હૈ | હાલાંકિ, ઉચ્ચ ચયાપચય (મેટાવોલ્ઝિમ) દર વાલે પૌથોની મેં કવકનાશકોની કો સેવન અધિક હોતા હૈ ઔર વે ઇસ પૈરામીટર (માપદંડ) સે બહુત અધિક પ્રભાવિત નહીં હોતે હૈ |